
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ 1919–1920 ԹԹ. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
(1991–2019 թթ.)*

ԼԻԼԻԹ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Հայկական հարց, Արևմտյան Հայաստան, ինքնավարություն, Միացյալ և Անկախ Հայաստան, մանդատ, Փարիզի վեհաժողով, համաձայնագիր, հաշտության պայմանագիր, ինքնորոշում, Ազգերի լիգա, Վուդրո Վիլսոն, Հայոց պահանջատիրություն:

Առաջին աշխարհամարտում Գերմանիայի, Օսմանյան կայսրության և նրանց դաշնակից պետությունների պարտությունը բացեց Հայկական հարցի լուծման նոր հեռանկար: Հայաստանի առաջին հանրապետությունը, ազատվելով 1918 թ. Բաթումի հայ-թուրքական հաշտության պայմանագրի կապանքներից, շրջվեց դեպի պատերազմում հաղթանակած Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և ԱՄՆ-ը: Դրանով Հայկական հարցում Հայաստանի Հանրապետության քաղաքականության մեջ սկսվեց նոր՝ 1919–1920 թթ. ընդգրկող փուլը:

1991–2019 թթ. Հայաստանի պատմագրության մեջ գնահատելի աշխատանք է կատարվել 1919–1920 թթ. Փարիզի խաղաղության միջազգային վեհաժողովում ու Ազգերի լիգայում, նաև հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում Արևմտյան Հայաստանի անկախության, նրա սահմանների և մանդատի վերաբերյալ դիվանագիտական բանակցությունների ու քննարկումների բովանդակությունը և արդյունքները վերաիմաստավորելու ուղղությամբ: Այս հիմնահարցերի վերաբերյալ հրատարակվել են թե՛ պատմագիտական աշխատություններ, թե՛ փաստաթղթերի ժողովածուներ՝ և թե՛

* Ներկայացվել է 31. I. 2020 թ., գրախոսվել է 20. II. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 25. II. 2020 թ.:

¹ Համահայկական խորհրդակցություններ (1912–1920 թթ.): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմ. և պատ. խմբ. Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2004, Բտալիայի արտաքին գործերի նախարարության պատմական դիվանագիտական արխիվի վավերագրերը Հայկական հարցի մասին 1913–1923 թթ., կազմ. և թարգմ. Ա. Բալդյան, հ. Ա և Բ, Երևան, 2008, Армения в документах Государственного департамента США 1917–1920 гг. Сост. и пер. с англ. Г. Г. Махмурия. Ереван, 2011; Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). Материалы Политического архива министерства иностранных дел кайзеровской Германии. Сборник. Отв.

ժամանակակից գործիչների՝ իրադարձությունները քննող երկեր²: Կատարված գիտական հետազոտության առանցքային արդյունքը, թերևս, Հայոց պահանջատիրության հարցի նորովի ուսումնասիրումն ու ներկայացումն է, նաև՝ հիմնահարցի վերաբերյալ երևանյան և արտասահմանյան արխիվների փաստագրական նյութի յուրացումն ու շրջանառության մեջ դնելը: Բացի այդ, ներկայացվել է նշված ժամանակահատվածում Հայկական հարցում Գլխավոր դաշնակից տերությունների³ դիրքորոշումն ու քաղաքականությունը, վերազնահատվել է դրա լուծման ուղղությամբ հայ ազգային կուսակցությունների, ազգային կյանքը կազմակերպող և ուղղորդող մարմինների, Հայաստանի առաջին հանրապետության պաշտոնական պատվիրակության ու Ազգային պատվիրակության գործունեությունը:

Մինչև 1990-ական թվականները Հայկական հարցում Հայաստանի առաջին հանրապետության և մեծ տերությունների դիրքորոշումներն ու քաղաքականությունը գլխավորապես ուսումնասիրվում էին Սփյուռքում: Նշանակալի է 1990 թ. ՀԽՍՀ ԳԱ արտասահմանյան անդամի պատվավոր կոչմանն արժանացած Լուս Անջելեսի Կալիֆորնիայի համալսարանի Հայաստանի պատմության ամբիոնի ղեկավար, պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանի ներդրումը: Նրա՝ «Հայաստանի Հանրապետություն»⁴ անգլերեն քառահատոր կոթողային աշխատությունը 2005–2016 թթ. թարգմանվել է հայերեն, իսկ «1918–1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության միջազգային հարաբերությունները»⁵ մենագրությունը՝ 2007 թ. ռուսերեն: Ռ. Հովհաննիսյանի մոտեցումների և գնահատականների հիմքում հիմնավորվածության ու հավասարակշռվածության սկզբունքներն են և պատահական չէ, որ Հայկական հարցի

ред. В. А. Микаелян. Ереван, 1995; Arbitral Award of the President of the United States of America Woodrow Wilson. Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary Between Turkey and Armenia, Washington, November 22nd, 1920. Yerevan, 2011.

² Մ. Վրացյան. Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, Ն. Ադունց. Երկեր, կազմ., ծանոթ., ներած. Պ. Հովհաննիսյանի, թարգմ. Վ. Դիլոյան, հ. Ա, Հայկական հարց, Երևան, 1996, Ա. Ահարոնյան. Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան: Քաղաքական օրագիր 1919–1927, Երևան, 2001, Է. Լիտլ. Հայկական հարցը, թարգմ. Գ. Սարգսյան, Երևան, 2003, Ա.Դ.Ն (Հ. Տեր-Մարտիրոսյան). Հայության երկունքը, Երևան, 2019:

³ Փարիզի վեհաժողովին մասնակցող Գլխավոր դաշնակից տերություններն էին՝ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, ԱՄՆ-ը, Իտալիան և Ճապոնիան:

⁴ Ռ. Գ. Հովհաննիսյան. Հայաստանի Հանրապետություն, հ. I, Առաջին տարին, 1918–1919, Երևան, 2005, հ. II, Վերսալից-Լոնդոն, 1919–1920, Երևան, 2014, հ. III, Լոնդոնից-Սևր, փետրվար-օգոստոս, 1920, Երևան, 2015, հ. IV, Սալի և մանգաղի միջև. Մասնատում և խորհրդայնացում, Երևան, 2016:

⁵ Р. Г. Ованнесян. Международные отношения Республики Армения, 1918–1920 гг. Пер. с англ. Г. Г. Махмурия. Ереван, 2007.

հայաստանյան պատմագրության մեջ դրանք ճշգրտորեն պահպանված են՝ չնայած այդ մասին գրականության մեջ բացակայում են համապատասխան հղումները:

Ըստ հայաստանյան պատմաբանների, Հայկական հարցն Արևելյան հարցի համատեքստում դիտարկելու Գլխավոր դաշնակից տերությունների միասնական դիրքորոշման գաղափարական հիմքը դրվել էր հետպատերազմյան աշխարհակարգի սկզբունքների մասին 1918 թ. հունվարի 5-ին Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Դեյվիդ Լլոյդ Ջորջի՝ Համայնքների պալատում ունեցած հիմնարար ելույթով և հունվարի 8-ին ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի՝ Կոնգրեսի երկու պալատների համատեղ նիստում ներկայացված «14 կետեր»-ով: Գայանե Մախմուրյանի համոզմամբ, թուրքական հիմնախնդրի լուծումը կարևոր էր դաշնակիցների համար նույնքան, որքան համաաշխարհային տարանցիկ ուղիների ազատության, երկրագնդի բնական ռեսուրսների հավասար օգտագործման ապահովումը, միջազգային կազմակերպության՝ Ազգերի լիգայի հիմնումը և դրան Գերմանիայի անդամակցությունը, ծովերի ազատությունն ու ազգային սպառազինությունների կրճատումը, դրանց արտադրության սահմանափակումը, ռազմական ուժերի, այդ թվում՝ ռազմածովային ուժերի ծավալների և ռազմական ծրագրերի հրապարակայնության ապահովումը⁶:

Վահան Մելիքյանն Առաջին աշխարհամարտում հաղթանակած պետությունների թվում կարևորում է ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը Հայկական հարցի լուծման գործում՝ նշելով, որ Մեծ Հայաստանի հնարավոր ստեղծման նոր տարբերակներն ու մանդատի՝ Ազգերի լիգայի անունից որևէ պետությանը Թուրքիայի տիրույթները և Գերմանիայի նախկին գաղութները կառավարելու իրավունքի լիազորություն տալու խնդիրն առնչվում էին Վ. Վիլսոնի անվան հետ: Հայկական հարցի վերաբերյալ վերջինիս բոլոր հայտարարություններն արտահայտում էին ոչ միայն ԱՄՆ-ում առկա հասարակական կարծիքն, այլև՝ քաղաքականության մեջ իդեալիզմը չբացառող այդ գործչի անձնական հակումները⁷: Հավելենք, որ դրա հետ մեկտեղ Փարիզի վեհաժողովում քննարկվող հարցերի վերաբերյալ Վ. Վիլսոնի դիրքորոշման վրա որոշակիորեն ազդում էին թե՛ նրա հակասություններն ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի և Ֆրանսիայի վարչապետ Ժորժ Կլեմանսոյի հետ, թե՛ Դ. Լլոյդ Ջորջից ունեցած կախվածությունը:

Հրանտ Ավետիսյանը Փարիզի վեհաժողովում քննարկման առարկա դարձած Կոստանդնուպոլսից մինչև Անդրկովկաս միասնական մանդատի վիլսոնյան նախագծի տեսանկյունից է մեկնաբանում եվրոպական տերությունների մերձավորարևելյան քաղաքականությունը՝ վերհանելով դրա անուղղակի կապը թուրքական կառավարության համաթուրքական նվաճողական ծրագրերի հետ:

⁶ Տե՛ս Գ. Գ. Махмуриян. Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения. Ереван, 1999, с. 19–21.

⁷ Տե՛ս Վ. Մելիքեան. Արեւմտահայերի համագումարները եւ Հայկական հարցի փուլերը 1917–1923 թթ., Երևան, 2007, էջ 22, 23:

Պատմաբանը շեշտում է, որ Վ. Վիլսոնի «14 կետեր»-ում և դրանց պաշտոնական մեկնաբանություններում, ապա միասնական մանդատի վիլսոնյան նախագծում ու 1919 թ. հոկտեմբերի 16-ին ամերիկյան գեներալ Ջեյմս Հարբորդի գլխավորած ռազմական առաքելության կողմից Մենատին ներկայացված Ջեկուցագրում⁸ համաթրքության գաղափարախոսները տեսնում էին Վ. Վիլսոնի կողմից Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության և ինքնիշխանության ճանաչումը⁹: Հ. Ավետիսյանը եզրակացնում է, որ միասնական մանդատի վիլսոնյան նախագծի իրագործման դեպքում չէր բացառվում նոր հնարավորությունների ստեղծումը թուրքական կառավարության համաթրքական նվաճողական ծրագրերի իրականացման՝ Հայաստանի «վերացման», Կովկասի և անդրկասպյան երկրների թուրք-թաթարների միջև անմիջական կապի հաստատման, ուժեղ և միասնական թուրանական պետության ստեղծման համար¹⁰: Դրանով Արևմուտքը մտադիր էր նոր պատնեշ ստեղծել ընդդեմ Ռուսաստանի: Համաթրքության վտանգավորության խնդիրը դիտարկելով ժամանակի հոլովույթում՝ նա միանգամայն իրատեսական և հիմնավորված է համարում 1919 թ. հունիսի 16-ին կնքված վրաց-ադրբեջանական «պաշտպանական» համաձայնագրին միանալու գաղափարի մերժումը Հայաստանի առաջին հանրապետության կառավարության կողմից, քանի որ դրա նպատակը գեներալ Անտոն Դենիկինի Կամավորական բանակի առաջխաղացման դեպքում համատեղ հանդես գալն էր: Կարևորելով պատմական փորձի դերն ազգի և պետության առջև ծառայած բարդ ու ճակատագրական իրավիճակներում ճիշտ կողմնորոշվելու գործում՝ Հ. Ավետիսյանը նշում է, որ Ռուսաստանի հարցում Հայաստանը չի կարող և չպետք է կովկասյան ժողովուրդների հակառուսական կողմնորոշումն ունենա, քանի որ այն չի բխում հայ ժողովրդի շահերից¹¹:

Վ. Մելիքյանի կարծիքով, միասնական մանդատին ենթակա վիթխարի և ռազմաքաղաքական առումով կարևոր տարածքում տարբեր ազգերի ու ժողովուրդների, հետևաբար՝ տարբեր շահերի գոյությունը պարտադրում էր մեկ ուժային կենտրոնի հովանավորության հաստատում՝ աշխարհի այդ պայթյունավտանգ գոտում տևական խաղաղության ապահովման նպատակով: Նա նկատում է, որ «ենթատեքստում անպայման նկատի էր առնում բոլշևիկների կողմից Անդրկուկասը խորհրդայնացնելու քաղաքականութեան գործոնը»¹²: Այս իմաստով

⁸ Ն»՞ Papers relating to the foreign relations of the United States. 1919. In two volumes. Vol. II. Washington, 1934, pp. 841–874.

⁹ Տե՛ս նաև Հ. Ավետիսյան. Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, էջ 330, 335:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 336, նաև Գ. Ա. А в е т и с я н. Генерал Акоп Багратуни (1879–1943). – ИФЖ, 1997, № 1, с. 54–55.

¹¹ Տե՛ս նաև Հ. Ավետիսյան. նշվ. աշխ., էջ 337–338:

¹² Վ. Մելիքյան. նշվ. աշխ., էջ 24:

պատմաբանն արդիական է համարում Ջ. Հարբորդի այն տեսակետը, որ միասնական մանդատի դեպքում հայերը և թուրքերը կլինեին հարևաններ, երկու կամ երեք մանդատի դեպքում՝ հակառակորդներ¹³:

Գ. Մախմուրյանի փաստարկմամբ, մանդատի գաղափարը դիվանագիտական քննարկումների օրակարգ բերելով՝ Գլխավոր դաշնակից տերությունները նախևառաջ մտահոգ էին իրենց ներքին ու արտաքին պետական խնդիրներով, իսկ ճնշված ժողովուրդների ճակատագիրը ենթակա էր հարմարեցման դրանց լուծման ընթացքին: “Ահա հենց այդ պատճառով էլ Հայաստանի անկախության գաղափարը հանգեցվում էր վերջինիս ինքնավարությանը մեկ կամ բոլոր մեծ տերությունների հովանու ներքո”¹⁴, – նշում է հետազոտողը: Հղում կատարելով բրիտանական Արտաքին գործերի նախարարության արխիվային փաստաթղթերին՝ Գ. Մախմուրյանը հիմնավորում է Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտության վճռորոշ դերն Արևելյան հարցի լուծման գործում՝ չնայած ԱՄՆ-ի ընդգծված շահագրգռվածությանը Թուրքիայի ու Անդրկովկասի նկատմամբ միասնական մանդատի հարցում¹⁵: Մատնանշվում է Հայաստանի մանդատի հարցում Լոնդոնի կառավարության՝ իր դաշնակիցներից ավելի արագ ու արդյունավետ գործելու հանգամանքը¹⁶: Պատմաբանի կարևոր եզրահանգումներից է նաև այն, որ բրիտանական դիվանագիտությունը նախապատվություն էր տալիս Արևելյան Հայաստանում և Անդրկովկասում Լոնդոնի ունեցած ֆինանսատնտեսական ու ռազմաքաղաքական շահերին, իսկ Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծումը կախման մեջ էր դրվում Մեծ Բրիտանիայի ռազմական և ֆինանսական դժվարություններից¹⁷:

Գ. Մախմուրյանը և Վ. Մելիքյանը նշում են, որ տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի դիրքերի ամրապնդման կանխումը Լոնդոնի կառավարության մերձավորարևելյան քաղաքականության առանցքն էր: Այդ պատճառով էլ, ի հակակշիռ ԱՄՆ-ի, Մերձավոր Արևելքում մանդատի առաջարկ էր արվում նաև Ֆրանսիային: Ավելին, ԱՄՆ-ին և Ֆրանսիային առաջարկվում էին մանդատի՝ նրանց ուժերից վեր, հետևաբար՝ մերժելի տարբերակներ¹⁸: Պատմաբանները նաև շեշտում են, որ Ազգերի լիգան միջազգային իրավական կարևոր հարցերում կախման մեջ էր Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի հրահանգներից ու միջոցներից, ինչն էլ վճռորոշ դեր կատարեց Ազգերի լիգայի Խորհրդի

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 25:

¹⁴ Գ. Գ. Մախմուրյան. Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения, с. 35.

¹⁵ Տե՛ս Գ. Գ. Մախմուրյան. Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918–1920 гг. Время белого человека. Ереван, 2002, с. 97–100.

¹⁶ Տե՛ս Գ. Գ. Մախմուրյան. Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения, с. 37.

¹⁷ Տե՛ս Գ. Գ. Մախմուրյան. Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918–1920 гг. Время белого человека, с. 162–167.

¹⁸ Տե՛ս Գ. Գ. Մախմուրյան. Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения, с. 76; նաև՝ Վ. Մելիքեան. նշվ. աշխ., էջ 25:

կողմից թե՛ Հայաստանի մանդատը մերժելու, թե՛ նրան ֆինանսական օգնություն տրամադրելուց հրաժարվելու հարցերում¹⁹: Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի հետ ԱՄՆ-ի ունեցած հակասություններից բացի, Հայաստանի մանդատի հարցի ընթացքի վրա էապես ազդում էր նաև կոնկրետ պարտավորություններ ստանձնելուց խուսափելու Վ. Վիլսոնի կեցվածքը: Այդ հանգամանքը Գ. Մախմուրյանը բացատրում է նրանով, որ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում ԱՄՆ-ը պատերազմ չէր հայտարարել Օսմանյան կայսրությանը, չէր մասնակցել այդ պետության դեմ ռազմական գործողություններին, չէր նպաստել թուրքահպատակ ժողովուրդների, մասնավորապես՝ արևմտահայերի ազատագրմանը թուրքական տիրապետությունից, իսկ առանց ռազմական գործոնի մանդատ իրականացնելն անհնար էր: Պատմաբանը նկատում է, որ այն ԱՄՆ-ի համար ուներ նաև դրական, պաշտպանիչ նշանակություն, քանի որ Օսմանյան կայսրության դեմ չպատերազմելու պատճառաբանությամբ նա հրաժարվում էր գորք ուղարկել տարածաշրջան: Միանգամայն տեղին է Գ. Մախմուրյանի հնչեցրած այն հռետորական հարցադրումը, որ եթե Օսմանյան կայսրության դեմ չպատերազմելու հանգամանքն այդքան ծանրակշիռ էր ԱՄՆ-ի համար, և նա հետագայում էլ պատերազմ չէր հայտարարելու այդ պետությանը, ապա ԱՄՆ նախագահն ինչպե՞ս էր համոզելու Կոնգրեսին Հայաստանի մանդատի հարցում²⁰:

Այս առումով ուշագրավ է Գ. Մախմուրյանի եզրակացությունը Հայաստանի մանդատի ուրվագծվող արդյունքների վերաբերյալ. Հայաստանն ունենալու էր պետական ինքնուրույնության ավելի բարձր մակարդակ, քան Միջագետքն ու Պաղեստինը: Սակայն դրա դիմաց նրա մանդատի ժամկետն ավելի երկար էր լինելու, քան՝ մյուսներինը: Բացի այդ, անորոշ էր մնում հայկական անկախ և միացյալ պետության սահմանների վերջնական ձևավորման՝ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար կենսականորեն կարևոր հարցը, ինչն էլ կանխորոշեց 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի անխուսափելիությունը: Եվ քանի որ Հայաստանը չափազանց թույլ էր Թուրքիայի հարձակումից խուսափելու ու դիվանագիտական բանակցությունների միջոցով իր խաղաղ գոյությունն ապահովելու համար, ուստի նրան մնում էր հավաքել առկա բոլոր ուժերը և փորձել համաձայնության գալ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, ինչը, ցավոք, տեղի չունեցավ:

Հայաստանի մանդատը վերցնելուց ամերիկյան Սենատի հրաժարումը Վ. Մելիքյանը բացատրում է ԱՄՆ-ում նախագահ Վ. Վիլսոնի քաղաքական դիրքի թուլացմամբ, Կոնգրեսի երկու պալատներում նրա ղեկավարած Դեմոկրատական կուսակցության մեծամասնության կորստով, ծախսատար ու քիչ արդյունավետ վիլսոնյան արտաքին քաղաքականության նկատմամբ երկրում աճող ընդդիմությամբ:

¹⁹ Տե՛ս Գ. Գ. Махмуриян. Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения, с. 45–46.

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 56, 98:

Պատմաբանը նշում է, որ ԱՄՆ-ի հրաժարումը Վերսալյան համակարգին մասնակցելուց նշանակում էր ոչ միայն քաղաքական լայն նշանակություն ունեցող երևույթի հաստատագրում, այլև՝ Օսմանյան կայսրության բաժանման հարցի վերադարձ իր ելակետային դիրքին, մասնավորապես՝ 1916 թ. հունվարի 3-ի Սայքս-Պիկոյի անգլո-ֆրանսիական գաղտնի նախագծի սկզբունքներին, իհարկե, առանց Ռուսաստանի²¹: Իսկ Գ. Մախմուրյանը հավելում է, որ, չնայած պատերազմից Ռուսաստանի դուրս գալու, նաև թուրքական պետության պարտության արդյունքում 1918 թ. մարտի 3-ի Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրի դիվանագիտական ուժը կորցնելու հետևանքով Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան այլևս իրավասու չէին զբաղվելու իրենց նախկին գինակից պետության՝ Ռուսական կայսրության տարածքային խնդիրներով: Այնուամենայնիվ, ԱՄՆ-ը բնավ շահագրգռված չէր օգտվելու այդ հանգամանքից և ստանձնելու արևմտահայկական այն տարածքի հովանավորությունը, որը ռուսական բանակը զրավել էր 1914–1917 թթ.²²:

Հայաստանյան պատմաբանների աշխատություններում կարևորված է նաև Հայաստանի առաջին հանրապետության կողմից ազգային խնդիրներն ու նպատակները միջազգային ասպարեզում հիմնավոր և ընդունելի ներկայացնելուն ու Հայկական հարցի արդարացի լուծմանը խոչընդոտած պատճառների վերլուծությունը: Մասնավորապես, Վ. Մելիքյանն ընդգծում է, որ հայ ժողովրդի գոյության համար ճակատագրական պահին՝ Առաջին աշխարհամարտի արդյունքների ամփոփման նախօրեին և ընթացքում, հայության ինքնակազմակերպմանն ու համազգային ներկայացուցչությանը խոչընդոտում էր արևմտահայ և արևելահայ առճակատումը: Միանգամայն օրինաչափ համարելով ՀՅԴ բարձր հեղինակությունն ու ազդեցությունը հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում՝ պատմաբանը շեշտում է, որ հենց դրա հետևանքով ազգային կյանքից մեկուսացվում էին մյուս առաջատար ազգային ուժերը՝ Ս.-Դ. Հնչակյան և Մահմանադիր-Ռամկավար կուսակցությունները²³:

Վ. Մելիքյանը նկատում է, որ, բացի այդ, Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության ողջ ընթացքում հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում համազգային ակտիվ, նախաձեռնողական արտաքին քաղաքականության օրակարգ մշակելու փոխարեն շարունակում էին քննարկել Հայկական հարցի բովանդակության և բնույթի, Հայաստանի երկու մասերի իրավական կարգավիճակի հարցերը միասնության մեջ, թե՛ առանձին-առանձին դիտարկելու տեսակետները: Պատմաբանն այդ իրո-

²¹ Տե՛ս Վ. Մելիքեան. նշվ. աշխ., էջ 25:

²² Տե՛ս Գ. Գ. Махмуриян. Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения, с. 51; Գ. Մախմուրյան. Սերի դաշնագիրը և ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ 1919–1920 թթ.– Հայաստանի Հանրապետություն–100: Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, խմբ. Ա. Մարուքյան, Երևան, 2018, էջ 284:

²³ Տե՛ս Վ. Մելիքեան. նշվ. աշխ., էջ 5–6:

դուրսընթացում է նրանով, որ տասնամյակներ շարունակ հայ հասարակական-քաղաքական միտքը հայոց պատմական Հայրենիքում հայկական պետականության վերականգնման գաղափարը կապել էր բացառապես Արևմտյան Հայաստանի հետ, իսկ Արևելյան Հայաստանում՝ ընդհուպ բազմազգ Ռուսական կայսրության փլուզումը, հայկական պետականության վերականգնման որևէ ծրագիր կամ նպատակ գոյություն չէր ունեցել: Այդ պատճառով էլ պետականության վերականգնումն Արևելյան Հայաստանի տարածքում այն դեպքում, երբ պատմական Հայրենիքի մեծ մասի խնդիրը տակավին լուծված չէր, արևմտահայերի մի մասի համար խորթ երևույթ էր: Ավելին, տարանջատված ու հատվածական էր նաև Հայաստանի անկախ հանրապետությունում, Արևմտյան Հայաստանում, Կովկասում, հեռավոր երկրների հայկական գաղթօջախներում ապաստանած արևմտահայերի գործունեությունը²⁴: Գաղափարաքաղաքական նման մթնոլորտում 1919 թ. փետրվարի 6-13-ը Երևանում տեղի ունեցած Արևմտահայերի երկրորդ համագումարի ընդունած «Քաղաքական բանաձևը», Վ. Մելիքյանի արժևորմամբ, «արտահայտում էր անկախություն հռչակած ժողովրդի կամքը»: Այնուհետև, անդրադառնալով «մեկ հայրենիքի», այսինքն՝ «Միացյալ և Ազատ Հայաստանի» գաղափարն իրագործելու համագումարի դիրքորոշմանը՝ պատմաբանը շեշտում է, որ դրանով «վճռական քայլ արուեց հայ ժողովրդի երկու հատուածների մերձեցման, քաղաքական գործիչների հաշտեցման ուղղությամբ», սպա ավելացնում՝ «1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովից յետո, Հայկական Հարցն առաջին անգամ յառնեց համահայկական քաղաքական ծրագրի տեսքով ու նաև որպես հետեւանք՝ համատեղ գործունեութեան եւ փոխադարձ զիջումների»²⁵:

Արևմտահայերի ինքնակազմակերպման, արևմտահայ-արևելահայ առճակատումը մեղմելու, համագային կենսական շահերը միջազգային ասպարեզում միասնաբար պաշտպանելու տեսանկյունից Վ. Մելիքյանը կարևորում է նաև 1919 թ. փետրվարի 24-ից ապրիլի 22-ը Փարիզում տեղի ունեցած Հայկական ազգային համագումարը²⁶: Համագումարում քննարկված բազմաթիվ հարցերից Վահան Մելիքյանը և Սամվել Պողոսյանը կարևորում են Հայաստանի մանդատի, հայկական ազգային բանակի և Միացյալ Հայաստանի կազմավորման, Ազգային պատվիրակության նոր կազմի ձևավորման, խաղաղության վեհաժողովին ներկայացվելիք հայկական պահանջների, պատերազմի ընթացքում հայ ժողովրդի կրած նյութական վնասի չափը որոշելու հարցերը: Դրանց քննարկման ընթացքում ՀՅԴ-ի և մյուս ազգային կուսակցությունների գործիչների միջև բորբոքված տարաձայնությունները Վ. Մելիքյանը բացատրում է արտաքին քաղաքական իրավիճակով, Առաջին աշխարհամարտում պարտված Օսմանյան

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 8:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 7, 9, 11-12:

²⁶ Տե՛ս Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.), էջ 333-504:

կայսրության ու եվրոպական պետությունների միջև ձևավորվող հարաբերություններով²⁷:

Հայ իրականությանը բնորոշ հատվածականությանը և դրա հետևանքներին անդրադարձել է նաև Գ. Մախմուրյանը: Վերլուծելով 1918 թ. դեկտեմբերին Փարիզում Հայկական հարցի լուծման մասին Ազգային պատվիրակության ջանքերով անգլերենով պատրաստված հուշագիրը²⁸՝ նա եզրակացնում է՝ հեղինակների համոզմունքը, թե հայերը կարող էին հուսալի պատենեշ դառնալ Թուրքիայի, Անդրկովկասի թուրք-թաթարների, Կենտրոնական Ասիայի և Թուրքեստանի միջև, չէր համապատասխանում “ո՛չ հայ ժողովրդի իրական դրությանը, ո՛չ էլ նրա քաղաքական բարօրությանը, քանի որ դիմակայությունը ապագայի համար միակ և լավագույն հեռանկարը չէր”²⁹: Պատմաբանի գնահատմամբ, Պողոս Նուբարի գլխավորած Ազգային պատվիրակությունը Փարիզի վեհաժողովում ներկայանում էր որպես թույլ ու Ազգերի լիգայի մանդատը հայցող ժողովրդի ներկայացուցիչ, իսկ նրա ղեկավարի կողմից հայերի զանգվածային տեղահանության, բռնազաղթի, կոտորածների, դրանց հետևանքների և նշված հանցագործությունների համար մեղավորներին պատժելու անհրաժեշտությունը շեշտելու նպատակն ավելի շատ հոգեբանական ազդեցություն գործելն էր, քան հայ ժողովրդի ու նրա անկախ պետականության իրական հնարավորությունները ներկայացնելը: Նա նաև քննադատում է հայկական միացյալ և անկախ պետության սահմանների որոշումը ոչ թե հայերին, այլ խառը հանձնաժողովի որոշմանը վերապահելու դրույթը՝ շեշտելով, որ հայերն իրենք պետք է որոշեին, թե որքան տարածք կարող էին վերահսկել: Ավելին, նրանք պետք է առաջադրեին մանդատար պետության թեկնածությունը, բայց ի վիճակի չեղան այդ անելու, քանի որ ՀՀ պաշտոնական պատվիրակությունը չկարողացավ օգտագործել մեծ տերությունների հակասությունները, թեև նրա պահանջները չափավոր ու իրագործելի էին, զերծ ավելորդ կոնկրետացումներից և ծայրահեղություններից³⁰: Բացի այդ, բացասական հետևանքներ ունեցան հայկական պատվիրակությունների ծրագրային դրույթների արմատական տարբերությունները, Պ. Նուբարի մաքսիմալիստական ծրագիրը, լիդերության ձգտումը և քամահրական վերաբերմունքը ՀՀ-ի նկատմամբ³¹: 1919 թ. փետրվարի 12-ին ՀՀ պաշտոնական պատվիրակության ղեկավար Ավետիս Ահարոնյանի կողմից Փարիզի վեհաժողովի բոլոր պատվիրակներին ներկայացված հուշագիրը վկայաբերելով՝ Գ. Մախմուրյանը շեշտում է, որ հենց դա սկիզբ դրեց Հայկական հարցում մեծ տերությունների դիվանագիտական այն հնարքին, երբ ավելի շատ խոսվում էր հայ ժո-

²⁷ Տե՛ս Վ. Մե լի թ ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 20, 23–24, Ս. Պօղոսյան. Պողոս Նուբար Փաշա. ազգային գործիչը, Երևան, 2004, էջ 164–170:

²⁸ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 31, թ. 1–17:

²⁹ Г. Г. Ма х м у р я н. Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения, с. 36.

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 66–67:

³¹ Նույն տեղում, էջ 64–65, 67:

դովրդի ողբերգական կորուստների ու ազգային պահանջների, քան գործնականում հնարավոր այն օգուտների մասին, որոնք կարող էր ստանալ Հայաստանը հովանավորող պետությունը: Այս փաստը վկայում է, որ հետպատերազմյան աշխարհակարգը տնօրինող պետությունները բնավ շահագրգռված չէին Հայկական հարցի արդարացի լուծմամբ. հետևաբար խուսափում էին այդ ուղղությամբ որևէ գործնական պարտավորության ստանձնումից³²: Իսկ Վ. Մելիքյանի կարծիքով, հուշագրի դրույթներում անիրագործելի ոչինչ չկար, քանի որ 1919 թ. հունվարի 30-ին Վ. Վիլսոնի նախաձեռնությամբ վեհաժողովը որոշում էր ընդունել Հայաստանն ազատագրելու և ԱՄՆ-ը մանդատար պետություն նշանակելու մասին: Նման պայմաններում, երբ Մեծ Հայաստանի ստեղծումը կասկածի ենթակա չէր, խնդիրն առավելապես Հայաստանի սահմանների ճշտման և որևէ պետության կողմից նրա մանդատն ընդունելու մեջ էր: Դաշնակից տերությունները կարող էին և պետք է այդ հարցը լուծեին Օսմանյան կայսրությանը պարտադրվող հաշտության պայմանագրի շրջանակներում: Մինչդեռ նրանց ուշադրությունը սևեռված էր Գերմանիայի հետ հաշտության խնդրին, ինչի հետևանքով Հայկական պահանջների հուշագիրը պատշաճ արձագանք չգտավ³³:

Արարատ Հակոբյանի գնահատմամբ, ՀՀ-ն էր այն առանցքը, որի շուրջ պետք է միավորվեին հայկական մնացյալ հողերն ու ստեղծվեր Միացյալ և Անկախ Հայաստան: Մինչդեռ Պ. Նուբարը, հայ ռամկավարներն ու հայ ժողովրդականները բնավ չէին կարևորում Հայաստանի Հանրապետության գործոնը: Ավելին, նրանք Արևմտյան Հայաստանի հարցը կտրում էին իրատեսական հիմքից և, Միացյալ Հայաստան ասելով, հասկանում էին արևմտահայկական նահանգներն ու Կիլիկիան միասին: Նաև հավակնում էին ապագա Միացյալ Հայաստանի դեկին տեսնել Պ. Նուբարին և նույնիսկ Փարիզում նրա գլխավորությամբ կազմել էին սովերային կառավարություն³⁴: Իսկ Գալուստ Գալոյանը հավելում է, որ ՀՀ-ին և Արևմտյան Հայաստանին սպառնացող արտաքին վտանգի պայմաններում Պ. Նուբարի կողմից հայկական պատվիրակությունների, նաև նրանց ու Հայաստանի կառավարության միջև տարակարծությունների հրապարակայնացումը էլ ավելի էր նվազեցնում Հայկական հարցի արդարացի լուծման, Միացյալ և Անկախ հայկական պետություն ստեղծելու գաղափարը կյանքի կոչելու հավանականությունը, մանավանդ Գլխավոր դաշնակից տերությունները դեռևս չէին կորցրել հույսը Ռուսաստանի այն ուժերի նկատմամբ, որոնք ձգտում էին խորհրդային կարգերի տապալմանը և “մեծ ու անբաժան Ռուսաստանի” վերականգնմանը: “Այդ պատճառով էլ

³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61:

³³ Տե՛ս Վ. Մելիքյան. նշվ. աշխ., էջ 28:

³⁴ Տե՛ս Ա. Մ. Հակոբյան. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ.: Անկախության 100-ամյակի առթիվ, Երևան, 2018, էջ 119:

աննպատակահարմար գտնվեց ազգային կառավարությունների ներկայացուցիչներին պաշտոնապես խորհրդածոդով թողնելը³⁵, – նկատում է Գ. Գալոյանը:

1919–1920 թթ. Հայկական հարցի միջազգային դիվանագիտական քննարկումների հետ անմիջականորեն կապված են 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի պայմանագրում Հայաստանի սահմաններին, իրավական կարգավիճակին ու հայ ժողովրդի արդար իրավունքներին վերաբերող հողվածների գիտական վերարժևորման հարցերը: Պատմաբանների գնահատմամբ, Սևրի պայմանագիրը, գիտական հետաքրքրություն ներկայացնելուց բացի, հայերիս համար ունի քաղաքական նշանակություն, քանի որ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ հայ ժողովրդի անվիճելի և արդարացի իրավունքները հաստատող կարևոր դիվանագիտական փաստաթուղթ է՝ իրավական անժամանցելի հիմք հայոց պահանջատիրության համար³⁶: Ըստ Ստեփան Պողոսյանի և Կարեն Պողոսյանի իրավացի նկատառման, Սևրը “ծնվեց” ոչ այնքան որպես աշխատելուն նպատակադրված պայմանագիր, որքան միջոց թույլ չտալու, որ օսմանահպատակ ժողովուրդները՝ մասնավորապես հայերը, կողմնորոշվեին դեպի Խորհրդային Ռուսաստան, հանձինս ստեղծվելիք Հայաստանի էլք ունենալ դեպի Բաքու և Պարսկաստան, մեկուսացնել Թուրքիան Ռուսաստանից: Նրանք նաև շեշտում են, որ մեծ տերությունները մտադիր չէին մարդկային, նյութական ու ֆինանսական ռեսուրսներ տրամադրելու Սևրի պայմանագրով նախատեսված Հայկական հարցի լուծմանը³⁷:

Գ. Մախմուրյանը Սևրի հաշտության պայմանագիրն արտաքին ուժերով իրագործելու՝ ՀՀ ղեկավարների հույսերը հավասարազոր է համարում հանցագործության ընդգծելով, որ դրա հետևանքով վտանգի տակ էր դրվում ամեն ինչ, այդ թվում՝ ազգային անկախությունը: Նա այդ մտայնության հիմքում տեսնում է ՀՀ-ի կուսակցական-քաղաքական ղեկավարների միակողմանի կողմնորոշումը դեպի Արևմուտք, ինչի միջոցով վերջիններս միայն երկարաձգում էին իրենց իշխանությունը³⁸: Պատմաբանի կարծիքով սխալ էր նաև հուսալ, թե հայկական անկախ պետության

³⁵ Գ. Գալոյան. Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., Երևան, 1999, էջ 104:

³⁶ Տե՛ս Լ. Խուրշուդյան. Հայկական հարցը: Բովանդակությունը, ծագումը, պատմության հիմնական փուլերը, Երևան, 1995, էջ 49–50, նաև՝ Կ. Խաչատրյան, Գ. Գալոյան. Հայկական հարցը Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում: Սևրի պայմանագիրը. – Հայոց պատմություն, հ. 4, գիրք I: Նորագույն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.), Երևան, 2010, էջ 164, Լ. Հովհաննիսյան. Սևրի պայմանագրում Հայաստանին և հայերին վերաբերող հողվածների պատմական ու իրավական նախադրյալները. – Հայաստանի Հանրապետություն–100: Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, էջ 261–273:

³⁷ Տե՛ս Ստ. Պողոսյան, Կ. Պողոսյան. Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. III (Հայկական հարցը 1920–1922 թվերին), գիրք II, Երևան, 2003, էջ 176, 198–199, 201, 206:

³⁸ Տե՛ս Գ. Գ. Махмуриян. Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения, с. 123.

սահմանները կարող էին որոշվել ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի Երավարար վճռով, քանի որ դրանք իրականում պայմանավորված էին հայ-թուրքական հարաբերությունների ընթացքով, իսկ մեծ տերությունների միջամտությունը կարող էր միայն նպաստող, ոչ թե վճռորոշ նշանակություն ունենալ³⁹: Հետազոտողներին հենց այդ եզրահանգման է բերում նաև Գ. Մախմուրյանի կազմած ու ռուսերեն թարգմանած «Հայաստանը ԱՄՆ պետական դեպարտամենտի 1917–1920 թթ. փաստաթղթերում»⁴⁰ ծավալուն ժողովածուում ընդգրկված դիվանագիտական փաստաթղթերի և «Հայաստանը ԱՄՆ-ի քաղաքականության մեջ 1917–1923 թթ.»⁴¹ ռուսերեն մենագրության ուսումնասիրությունը:

Գ. Գալոյանի համոզմամբ էլ, Հայաստանի շահը պահանջում էր մերձենալ Ռուսաստանի հետ: «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ռազմավարական գլխավոր խնդիրն էր իր սահմաններում վերականգնել հայաբնակ այն բոլոր տարածքները, որոնք մինչև 1914 թվականը գտնվում էին Ռուսական կայսրության սահմաններում»⁴², – նշում է պատմաբանը և հավելում, որ տնտեսական ու ռազմավարական շահերով Ռուսաստանի հետ կապված Հայաստանը, սակայն, քաղաքականապես կողմնորոշվել էր դեպի Արևմուտք, ինչն «անհետատես և անհեռանկար քաղաքականություն էր, որը հետագա չարիքների աղբյուր էր հանդիսանալու»⁴³:

1920 թ. ամռանն ու, հատկապես, Սևրի պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո՝ անխուսափելի դարձած թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակին, հայ քաղաքական գործիչներից շատերը կարծում էին, թե հնարավոր էր համաձայնության գալ ու հաշտության պայմանագիր կնքել թուրքերի հետ՝ սևրյան պահանջներից հրաժարվելու դիմաց նրանցից ետ ստանալով Ալաշկերտն ու Բայազետը: «Դհարկե, կարելի է վիճարկել այդ վարկածի ռեալության շուրջը, բայց, այնուամենայնիվ, կարծում ենք՝ կային համաձայնության գալու հավանականության որոշ պաշար ու կովաններ: Սակայն հանրապետության դեկավարությունը և գրեթե ամբողջ ժողովուրդը չգնաց նման զիջման»⁴⁴, – նկատում է Ա. Հակոբյանը: Պատմաբանն այդ կապակցությամբ հիշատակում է Հովհաննես Քաջազնունու այն միտքը, որ այդ շրջանում Սևրի պայմանագիրն այնքան էր «շլացրել մեր աչքերը, ոգևորել և ինքնավստահ դարձրել մեզ, որ ավելորդ համարեցինք բանակցել թուրքերի հետ»⁴⁵: «Ավելին, այդ ժամանակ նույնիսկ գտնվեցին հայ «գործիչներ», որոնք անարդար համարեցին Սևրի

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 42–43:

⁴⁰ Տե՛ս Armenia в документах Государственного департамента США 1917–1920 гг.

⁴¹ Տե՛ս Г. Г. Махмуриян. Армения в политике США 1917–1923 гг. Ереван, 2018.

⁴² Գ. Գալոյան. Նշվ. Աշխ., էջ 61:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 60–61:

⁴⁴ Ա. Հակոբյան. Հայաստանի Հանրապետություն (1918–1920 թթ.), Երևան, 1992, էջ 24:

⁴⁵ Հ. Քաջազնունի. Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Երևան, 1994, էջ 33:

պայմանագիրը՝ դժգոհելով, թե նրանում ընդգրկված չեն հայկական մնացած վիլայեթները: Դատողություններ անելով այդ մասին, այնուամենայնիվ, գտնում ենք, որ դժվար էր վստահել ու հավատալ կոմպրոմիսային բանակցություններ վարելու քեմալականների անկեղծությանը⁴⁶, – նշում է Ա. Հակոբյանը: Նրա համոզմամբ, խորհրդաքեմալական հակահայկական գործակցությունը, քեմալական կառավարությանը սիրաշահելու անգլո-ֆրանսիական քաղաքականությունը Սևրի պայմանագրի հիման վրա Հայկական հարցի լուծումը ձախողելու հիմնական պատճառներն էին: Պատմաբանը շեշտում է, որ ՀՀ-ի արևմտամետ արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը տվեց ընդամենը Սևրի պայմանագրով ստորագրված Միացյալ Անկախ, Ազատ Հայաստանի գաղափար, որն այդպես էլ մնաց թղթի վրա. պայմանագիրը չվավերացրին ո՛չ թուրքական կողմը և ո՛չ էլ Անտանտի տերությունները (բացառությամբ Իտալիայի). այն, ցավոք, չիրականացավ⁴⁷: Իսկ Ստ. Պողոսյանը և Կ. Պողոսյանը նկատում են, որ Մոսկվայի դիրքորոշումը միայն առաջին հայացքից էր հակահայկական: Ռուսաստանը, լինելով Քեմալական Թուրքիայի դաշնակիցը, դեմ էր Անդրկովկասում նրա դիրքերի ուժեղացմանը՝ քաջ գիտենալով, որ Քեմալը ձգտում էր ոչ միայն տիրանալ Բաքվի նավթին, այլև իրականացնել համաթուրանականության նախնական ծրագիրը՝ ընդհանուր սահման ունենալ թուրք-թաթարական աշխարհի հետ, իսկ համաթուրանականությունն առաջին հերթին ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ, քանի որ թուրք-թաթարական ցեղերի մեծ մասի հայրենիքները Ռուսաստանի տարածքում էին⁴⁸:

Համբարձում Կարապետյանի դիտարկմամբ՝ որքան բնական ու անխուսափելի էր Արևմուտքի հետ հույսեր կապելու ՀՀ քաղաքականությունը, նույնքան բնական և անխուսափելի էր նրա շրջադարձը դեպի Խորհրդային Ռուսաստան: Պարզապես հայաստանյան դիվանագետները նկատի չէին առել, որ Ռուսաստանը կբարձրացներ Հայկական հարցը Փարիզի խորհրդաժողովի օրակարգից դուրս բերելու, սպա նաև՝ Սևրի պայմանագրից հրաժարվելու հարցը՝ Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև բանակցություններում միջնորդի դեր ստանձնելու դիմաց: Պատմաբանի համոզմամբ, Հայաստանը պետք է արագ կողմնորոշվեր, քանի որ Թուրքիան և Ռուսաստանը

⁴⁶ Ա. Հակոբյան. Հայաստանի Հանրապետություն (1918–1920 թթ.), էջ 24:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26: Նշենք, որ 1918–1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության արևմտամետ քաղաքականության ու Սևրի պայմանագրով Միացյալ և Անկախ Հայաստան ստեղծելու հույսերի անհեռանկարայնությունն ու անիրական լինելը վկայող հայկական և ռուսական արխիվային արժեքավոր վավերագրեր են տեղ գտել «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն)» (խմբ. Գ. Գալոյան, 2000) փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուում:

⁴⁸ Տե՛ս Ստ. Պողոսյան, Կ. Պողոսյան. Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. III (Հայկական հարցը 1918–1919 թթ.), գիրք I, մաս Բ, Երևան, 2004, էջ 146–147, 150–151, 170, 171, 173:

գործում էին թե՛ դիվանագիտությամբ, թե՛ զենքով: Միաժամանակ, խորհրդաքննադատական փտանգին գումարվելու էին գալիս խորհրդայնացած Ադրբեջանի հավակնությունները Արցախի, Ջանգեզուրի, Շարուրի ու Նախիջևանի նկատմամբ⁴⁹:

Վ. Մելիքյանը իրավացիորեն նշում է, որ Սևրի հիմնահարցի ուսումնասիրողները հիմնականում ուշադրություն են դարձնում հայկական երկու պատվիրակությունների անհամաձայնեցված, երբեմն իրարամերժ գործունեությանը, ՀՀ պաշտոնական և Ազգային պատվիրակությունների, նաև հայ ազգային կուսակցությունների միջև հակասություններին՝ գրեթե անտեսելով ՀՀ ռազմական թուլությունը, արտաքին քաղաքականության անկայունությունը, թույլ դիվանագիտությունը, քեմալականության թերագնահատումը և մեծ տերությունների օգնության գերագնահատումը⁵⁰: Նրա կարծիքով, Հայկական հարցի լուծման ձախողումը և Հայաստանի առաջին հանրապետության անկումը պայմանավորված էին ոչ միայն քեմալաբոլշևիկյան մերձեցմամբ «համաշխարհային իմպերիալիզմի» ու Կովկասում այդ «իմպերիալիզմի օջախ Հայաստանի Հանրապետության» դեմ, այլև՝ քեմալականությունը բոլշևիզմի դեմ ուղղելու անզու-ֆրանսիական քաղաքականությամբ: Դա «յանցաւոր համագործակցութիւն էր, որի պատմա-քաղաքական գնահատականը չի տրուած մերօրեայ Ռուսաստանի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կողմից»⁵¹, – նշում է Վ. Մելիքյանը՝ դրանով իսկ առաջադրելով ռուսական պետության նկատմամբ Հայաստանի երրորդ հանրապետության պաշտոնական դիրքորոշումը ձևակերպելիս անցյալի պատմական դասերը հիմնավորապես հաշվի առնելու, բայց և ծայրահեղությունների մեջ չընկնելու անհրաժեշտությունը:

1920 թ. մարտ–1921 թ. փետրվար ժամանակահատվածում Հայկական հարցն արծարծվել է նաև միջազգային առաջին կազմակերպությանն՝ Ազգերի լիգային անդամակցության, Ազգերի լիգայի կողմից ՀՀ մանդատը՝ հովանավորությունը, ստանձնելու վերաբերյալ դիվանագիտական քննարկումների ընթացքում, որոնք համակողմանիորեն լուսաբանված են Էդիտա Գոդյանի մենագրության մեջ⁵²: Ուսումնասիրության մեջ ուշագրավ կերպով ներկայացված են, մասնավորապես, այն իրավական հնարքները, որոնք կիրառվել են 1920 թ. մարտի վերջին Ազգերի լիգայի քարտուղարության Իրավական բաժնում Հայաստանի մանդատի հարցի քննարկման ընթացքում: Է. Գոդյանի համոզմամբ, Ազգերի լիգայի դիրքորոշումը բավական հակասական էր ու անհասկանալի, քանի որ մի կողմից դրական վերաբերմունք էր ցուցաբերվում Ազգերի լիգայի կողմից Հայաստանի մանդատը վերցնելու գաղափարին, իսկ մյուս կողմից էլ այն անհիմն փաստարկներով մերժվում էր:

⁴⁹ Տե՛ս նաև Վ. Կարապետյան. Սևրի պայմանագիրը հայոց ճակատագրում, Երևան, 2004, էջ 64, 81, 87:

⁵⁰ Տե՛ս Վ. Մելիքյան. նշվ. աշխ., էջ 43:

⁵¹ Նույն տեղում:

⁵² Է. Գոդյան. Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը և Ազգերի լիգան, Երևան, 2013:

Պատմության հեզնանքով Հայկական հարցի լուծման վերաբերյալ ամենահայանպաստ փաստաթուղթը՝ 1920 թ. նոյեմբերի 22-ի Վ. Վիլսոնի իրավարար վճիռը, ստորագրվեց այն ժամանակ, երբ ՀՀ-ն ռազմական պարտություն էր կրում թուրք-հայկական պատերազմում և միաժամանակ պատրաստվում էր ընդունել բոլշևիկյան իշխանությունը: Պատերազմի արդյունքում կնքված 1920 թ. Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Թուրքիան Հայաստանից զավթեց Կարսի մարզը, Սուրմալուի գավառը, Նախիջևանի, Շարուրի, Շահթախթիի շրջանները, հրաժարվեց ինչպես այդ պատերազմի, այնպես էլ Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ բնաջնջված և արտաքսված հայերի ունեցվածքի հատուցումից, իսկ Հայաստանին պարտադրեց հրաժարվել Սևրի պայմանագրից: Այդպիսով Քեմալական Թուրքիան իրեն ձեռնտու տարբերակով լուծեց Հայկական հարցը⁵³: Իսկ Գ. Մախմուրյանի դիպուկ գնահատմամբ, 1920 թ. Հայաստանի դեմ պատերազմում տարած հաղթանակով Թուրքիան “չեզոքացրեց” Վ. Վիլսոնի իրավարար վճռի կենսագործումը⁵⁴: Հանուն մեր ազգային իրավունքների պաշտպանության՝ պատմաբանը ներկա և ապագա հայ սերունդներին կոչ է անում փայփայել հայոց անկախ պետականությունը, չվատնել նրա ներուժն ու հնարավորությունները, չներքաշվել դրանց գերազանցող ներքին և արտաքին գործընթացների մեջ, պետության քաղաքականությունը ծառայեցնել բացառապես ազգային շահերի պաշտպանությանը՝ միշտ պատրաստ լինելով անմիջապես օգտվելու արտաքին նպաստավոր հանգամանքներից⁵⁵:

Սևրի միջազգային պայմանագրի չիրագործման պատճառների, հայ-թուրքական սահմանի վերաբերյալ Վ. Վիլսոնի՝ 1920 թ. նոյեմբերի 22-ի իրավարար վճռի նշանակության, հայ-թուրքական առկա սահմանագծի անօրինականության նկատմամբ ուշագրավ են Աշոտ Մելքոնյանի հրատարակած դասախոսություններում և, հատկապես, մեծաթիվ հրապարակային ելույթներում ու զանգվածային լրատվամիջոցներին տված հարցազրույցներում հնչեցրած շեշտադրումները: Դրանք խտացված արտահայտում են վերոնշյալ հիմնահարցերի ուսումնասիրմամբ զբաղվող հայաստանյան մասնագետների կողմից վերջին տարիներին հրատարակված պատմագիտական ու իրավաքաղաքագիտական աշխատություններում ամփոփված հիմնարար եզրահանգումները: Ա. Մելքոնյանի փաստարկմամբ, Հայկական հարցի արդարացի լուծմանը խոչընդոտեց նախնառաջ պայմանագիրը լիովին

⁵³ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Է. Ջոհրաբյան. 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, նույնի՝ Նախիջևանյան հիմնահարցը և Հայաստանի “դաշնակիցները” (1918 թ. դեկտեմբեր–1920 թ. ապրիլ), Երևան, 2002, Լ. Խոլրշոնյան. Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, 2002, շր. Ռ. Սիմոնյան. Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991:

⁵⁴ Г. Г. Махмуриян. Армения в политике США 1917–1923 гг., с. 499.

⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 557:

չվավերացնելն այն ստորագրող պետությունների խորհրդարանների կողմից, հետևաբար՝ նաև ուժի մեջ չմտնելը: Այդ հանգամանքը, սակայն, որևէ կերպ չի ազդում փաստաթղթի վավերականությանը: Սևրի պայմանագիրն օրինապես կմտնի ուժի մեջ, եթե պայմանագիրը ստորագրած բոլոր երկրները վավերացնեն այն: Նա նաև կարևորում է մեծ տերությունների կողմից պայմանագրի կենսագործումը հետաձգելն ու մոռացության մատնելը և Խորհրդային Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական աջակցությունը Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքին՝ Սևրի ռիսերիմ թշնամուն⁵⁶:

Ինչ վերաբերում է Սևրի պայմանագիրը կյանքի կոչելու հնարավորություններին, ապա, Ա. Մելքոնյանի կարծիքով, «դա ոչ ոք չի պատկերացնում ո՛չ պատերազմի, ո՛չ էլ ուժի գործադրման տարբերակով», «այսօր խոսել իրական հատուցման մասին, ... որը ... իրավաբանորեն արձանագրվեց 1920 թ. օգոստոսի 10-ին մեծ տերությունների կողմից, նշանակում է խոսել Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության մասին, բարձրացնել աշխարհով մեկ այն իրողությունը, որ, ցավոք, Հայաստանը գործ ունի նույն գեղասպան երկրի հետ, որովհետև մերժողականության այդ նույն քաղաքականությունը, որը թուրքերի կողմից տարվում է տասնամյակներ շարունակ, նույն գեղասպանության քաղաքականության շարունակությունն է»⁵⁷: Դեռևս 2008 թ. ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի նախաձեռնած հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված բանակցային գործընթացն առիթ էր, որպեսզի Ա. Մելքոնյանը հանգամանորեն անդրադառնար այն վտանգավոր հետևանքներին, որ կարող էր թողնել հայ-թուրքական արձանագրությունների վավերացումը Հայկական հարցի արդարացի լուծման վրա⁵⁸: Պատմաբանի համոզմամբ, Հայաստանի և Թուրքիայի միջև գործող սահմանի «դե յուրե» ճանաչման վերաբերյալ արձանագրություններում ձևակերպված դրույթի ընդունումը կնշանակեր հրաժարվել Սևրի պայմանագրից, Հայոց գեղասպանության դիմաց Արևմտյան Հայաստանով հատուցման խնդրից և ճանաչել ՄԱԿ-ի անդամ Թուրքիայի ու Հայաստանի միջև Ախուրյան-Արաքսով փաստացիորեն գործող սահմանագիծը: Հայաստանը, ըստ նրա, պետք է կարևորի Սևրի պայմանագիրը, որը ՀՀ տարածքը սահմանում է 160.000 կմ², և, որի համաձայն, ՀՀ մաս պետք է կազմի Տրապիզոնի, Էրզրումի, Վանի ու Բիթլիսի վիլայեթների զգալի տարածքը: Վկայակոչելով թուրքական խորհրդարանում Թուրքիայի արտգործնախարար Ահմեդ Դավութոջլուի բացատրությունները այն մասին, թե իբր հայ-թուրքական արձանագրություններով Հայաստանը վերջապես հրաժարվում է

⁵⁶ Այս մասին տե՛ս Ա. Մելքոնյան. Հայոց պատմություն: Դասախոսությունների ձեռնարկ, Երևան, 1998, էջ 207–208, նաև՝ Է. Լ. Դանիելյան, Ա. Ա. Մելքոնյան. Հայոց պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2008, էջ 284:

⁵⁷ Ա. Ա. Մելքոնյան. Հայոց պատմության դասերն ու պատգամները, Երևան, 2013, էջ 482–483:

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 388–389, 407–409, 410, 421–423, 482–483, 506:

Սերի պայմանագրից ու ճանաչում է Կարսի պայմանագիրը՝ պատմաբանը նկատում է, որ թուրք պաշտոնյայի հայտարարություններն «ինչ-որ իմաստով ճշմարտություն են պարունակում»։ դրանք վկայում են՝ «Թուրքիան իրապես վախենում է Սերի դաշնագրից»⁵⁹։

Սերի պայմանագրին և Վ. Վիլսոնի իրավարար վճռին ուղղակիորեն առնչվում են հայերի՝ հայրենիք վերադառնալու, Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման, Հայոց պահանջատիրության հիմնահարցերը, որոնց ուսումնասիրման ուղղությամբ նշանակալի աշխատանք են կատարել Հակոբ Հակոբյանը⁶⁰, Արմեն Մարությանը⁶¹ և Արա Պապյանը⁶²։

Այսպիսով, 1991–2019 թթ. հայաստանյան պատմագիտական միտքը գնահատելի աշխատանք է կատարել Հայկական հարցի 1919–1920 թթ. դիվանագիտական քննարկումները և դրանց արդյունքները լուսաբանելու ուղղությամբ։ Ներկայացված փաստարկումներն ու եզրակացությունները պատմագիտական լուրջ հենք են ձևավորել Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցի գիտագործնական վերլուծության, հետևանքների վերացման, Հայոց արդար պահանջատիրության հիմնահարցերը պատմաիրավական ու միջազգային-իրավական տեսանկյունից մշակելու համար։ Արտահայտված տեսակետները տրամաբանորեն փոխարացնում են միմյանց։ Դրանք պատմագիտական մտքի արժեքավոր ընդհանրացումներ են, որոնք արդիական ու գործնական ուղերձներ են պարունակում Հայկական հարցի լուծման և ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման գործընթացի էության ու բովանդակության, հայկական անկախ պետության դիվանագիտության առաջնահերթությունների և անելիքների, ազգային ուժերի ներքին միասնությունը, անկախ արտաքին քաղաքական փոփոխություններից, պահպանելու կարևորության վերաբերյալ։

Լիլիթ Յովհաննիսյան – պ. գ. թ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայոց ցեղասպանության և Հայկական հարցի պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող։

⁵⁹ Տե՛ս Ա. Ա. Մեղքոնյան. Հայոց պատմության դասերն ու պատգամները, էջ 486–487, նույնի՝ Ցեղասպանություն և հայրենագրկում։ Ճանաչումից՝ հատուցում (հողվածներ և հարցազրույցներ), Երևան, 2015, էջ 286–287, նույնի՝ Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահարցեր (Հողվածների ժողովածու), Երևան, 2011, էջ 386–394, 412–419, 451–452։

⁶⁰ Հ. Վ. Հակոբյան. Տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական ու իրավական հիմքերը, Երևան, 2002։

⁶¹ Ա. Մարության. Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Երևան, 2014։

⁶² Ա. Պապյան. Հայրենաստիրություն։ Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները և հարակից հարցեր, հողվածների ժողովածու, Երևան, 2012։

Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության ու պատմագրության հարցեր: Հեղինակ է 1 մենագրության, 5 գիտամեթոդական ձեռնարկի և շուրջ 40 հոդվածի: lilithovannisian@yahoo.com

REFERENCES

- A-Do (H. Ter-Martirosyan). Hayutyan erkunke, Yerevan, 2019 (In Armenian).
- Adonts N. Erker, kazm., dsanot., nerads. P. Hovhannisyani, targm. V. Diloyan, h. A, Haykakan harts, Yerevan, 1996 (In Armenian).
- Aharonyan A. Sardarapatits minchev Sevr ev Lozan: Kaghakakan oragir 1919–1927, Yerevan, 2001 (In Armenian).
- Arbitral Award of the President of the United States of America Woodrow Wilson. Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary Between Turkey and Armenia, Washington, November 22nd, 1920. Yerevan, 2011.
- Armeniya v dokumentakh Gosudarstvennogo departamenta SShA 1917–1920 gg. Sost. i per. s angl. G. G. Makhmuryan. Yerevan, 2011 (In Russian).
- Armyanskiy vopros i genotsid armyan v Turtsii (1913–1919). Materialy Politicheskogo arkhiva ministerstva inostrannykh del kayzerovskoy Germanii. Sbornik. Otv. red. V. A. Mikaelyan. Yerevan, 1995 (In Russian).
- Avetisyan H. Haykakan hartse 1918 tvakanin, Yerevan, 1997 (In Armenian).
- Avetisyan G. A. General Akop Bagratuni (1879–1943).– IFZh, 1997, № 1 (In Russian).
- Danielyan E. L., Melkonyan A. A. Hayots patmutyun: Hnaguyn zhamanaknerits minchev mer orere, Yerevan, 2008 (In Armenian).
- Galoyan G. Hayastane ev meds terutyunnere 1917–1923 tt., Yerevan, 1999 (In Armenian).
- Gzoyan E. Hayastani arajin Hanrapetutyune ev Azgeri ligan, Yerevan, 2013 (In Armenian).
- Hakobyan A. Hayastani Hanrapetutyun (1918–1920 tt.), Yerevan, 1992 (In Armenian).
- Hakobyan A. M. Hayastani Hanrapetutyune 1918–1920 tt.: Ankakhutyan 100-amyaki aktiv, Yerevan, 2018 (In Armenian).
- Hakobyan H. V. Taragir hayutyan hayrenik veradarnalu pahanji patmakan u iravakan himkere, Yerevan, 2002 (In Armenian).
- Hamahaykakan khorhrdaksutyunner (1912–1920 tt.): Pastatghteri ev nyuteri zhoghovadsu, kazm. ev pat. khmb. A. Virabyan, Yerevan, 2004 (In Armenian).
- Hayastani azgayin arkhiv, f. 200, ts. 2, g. 31, t. 1–17 (In Armenian).
- Hayastani Hanrapetutyune 1918–1920 tt. (kaghakakan patmutyun). Pastatghteri ev nyuteri zhoghovadsu, khmb. G. Galoyan, Yerevan, 2000 (In Armenian).
- Hovhannisyani L. Sevri paymanagram Hayastanin ev hayerin veraberogh hodvadsneri patmakan u iravakan nakhadryalnere.– Hayastani Hanrapetutyun – 100: Midjazgayin gitazhoghovi zekutsumneri zhoghovadsu, khmb. A. Marukyan, Yerevan, 2018 (In Armenian).
- Hovhannisyani R. G. Hayastani Hanrapetutyun, h. I, Arajin tarin, 1918–1919, Yerevan, 2005, h. II, Versalits–London, 1919–1920, Yerevan, 2014, h. III, Londonits–Sevr, petrvar–ogostos, 1920, Yerevan, 2015, h. IV, Sali ev mangaghi midjev. Masnatum ev khorhrdaynatsum, Yerevan, 2016 (In Armenian).

- Italiayi artakin gordseri nakhararutyanyan patmakan divanagitakan arkhivi vaveragrere Haykakan hartsi masin 1913–1923 tt., kazm. ev targm. A. Baloyan, h. A ev B, Yerevan, 2008 (In Armenian).
- Kadjaznuni H. H. Y. Dashnaksutyune anelik chuni aylevs, Yerevan, 1994 (In Armenian).
- Karapetyan H. Sevri paymanagire hayots jakatagrum, Yerevan, 2004 (In Armenian).
- Khachatryan K., Galoyan G. Haykakan hartse Parizi khaghaghutyanyan vehazhoghovum: Sevri paymanagire.– Hayots patmutyun, h. 4, girk I: Noraguyn zhamanakashrdjan (1918–1945 tt.), Yerevan, 2010 (In Armenian).
- Khurshudyan L. Hayastani bazhanume 1920 tvakanin, Yerevan, 2002 (In Armenian).
- Khurshudyan L. Haykakan hartse: Bovandakutyune, dsagume, patmutyan himnakan pulere, Yerevan, 1995 (In Armenian).
- Litl E. Haykakan hartse, targm. G. Sargsyan, Yerevan, 2003 (In Armenian).
- Makhmuryan G. G. Armeniya v politike SShA 1917–1923 gg. Yerevan, 2018 (In Russian).
- Makhmuryan G. G. Liga natsiy, Armyanskiy vopros i Respublika Armeniya. Yerevan, 1999 (In Russian).
- Makhmuryan G. G. Politika Velikobritanii v Armenii i Zakavkaziye v 1918–1920 gg. Bremya belogo cheloveka. Yerevan, 2002 (In Russian).
- Makhmuryan G. Sevri dashnagire ev AMN-i kaghakakanutyune Hayastani Hanrapetutyanyan nkatmamb 1919–1920 tt.– Hayastani Hanrapetutyun–100: Midjazgayin gitazhoghovi zekutsumneri zhoghovadsu, khmb. A. Marukyan, Yerevan, 2018 (In Armenian).
- Marukyan A. Hayots tseghaspanutyanyan hetevankneri haghtaharman himnakhndirnern u patmairavakan himnavorumnere, Yerevan, 2014 (In Armenian).
- Melikean V. Arevmtahayeri hamagumarnere ev Haykakan hartsi pulere 1917–1923 tt., Yerevan, 2007 (In Armenian).
- Melkonyan A. A. Hayastani patmutyan ev zhoghovrdagrutyanyan himnahartser (Hodvadsneri zhoghovadsu), Yerevan, 2011 (In Armenian).
- Melkonyan A. Hayots patmutyun: Dasakhosutyunneri dzernark, Yerevan, 1998 (In Armenian).
- Melkonyan A. A. Hayots patmutyan dasern u patgamnere, Yerevan, 2013 (In Armenian).
- Melkonyan A. A. Tseghaspanutyun ev hayrenazrkum: Janachumic` hatutsum (hodvadsner ev hartsazruytsner), Yerevan, 2015 (In Armenian).
- Ovannesyan R. G. Mezhdunarodnye otnosheniya Respubliki Armeniya, 1918–1920 gg. Per. s angl. G. G. Makhmuryan. Yerevan, 2007 (In Russian).
- Papers relating to the foreign relations of the United States. 1919. In two volumes. Vol. II. Washington, 1934.
- Papyan A. Hayrenatirutyun: Hayots pahanjatirutyanyan iravakan himunknere ev harakits hartser, hodvadsneri zhoghovadsu, Yerevan, 2012 (In Armenian).
- Poghosyan S. Poghos Nubar Pasha. azgayin gordsiche, Yerevan, 2004 (In Armenian).
- Poghosyan St., Poghosyan K. Haykakan hartsi ev hayots tseghaspanutyanyan patmutyun, h. III (Haykakan hartse 1920–1922 tverin), girk II, Yerevan, 2003 (In Armenian).
- Poghosyan St., Poghosyan K. Haykakan hartsi ev hayots tseghaspanutyanyan patmutyun, h. III (Haykakan hartse 1918–1919 tt.), girk I, mas B, Yerevan, 2004 (In Armenian).
- Simonyan Hr. R. Turk-haykakan haraberutyunneri patmutyunits, Yerevan, 1991 (In Armenian).
- Vratsyan S. Hayastani Hanrapetutyun, Yerevan, 1993 (In Armenian).
- Zohrabyan E. 1920 t. turk-haykakan paterazme ev terutyunnere, Yerevan, 1997 (In Armenian).
- Zohrabyan E. Nakhidjevanyan himnaharce ev Hayastani “dashnakitsnere” (1918 t. dektember–1920 t. april), Yerevan, 2002 (In Armenian).

ОСВЕЩЕНИЕ ИСТОРИИ АРМЯНСКОГО ВОПРОСА
1919–1920 ГГ. В ИСТОРИОГРАФИИ АРМЕНИИ
(1991–2019 гг.)

ЛИЛИТ ОГАНИСЯН

Резюме

Ключевые слова: Армянский вопрос, Западная Армения, автономия, Единая и Независимая Армения, мандат, Парижская конференция, соглашение, мирный договор, самоопределение, Лига наций, Вудро Вильсон, Армянские требования по международному праву.

В 1991–2019 гг. в историографии Армении была проделана ценная работа по переосмыслению содержания и результатов дипломатических переговоров на Парижской международной мирной конференции и в Лиге наций, а также проходивших в 1919–1920 гг. в армянских общественно-политических кругах дискуссий о независимости, границах и мандате Западной Армении. В частности, всесторонне исследована и оценена политика Великобритании и США в Армянском вопросе. Выявлены практические возможности и перспективы осуществления мандата на Армению. Также проанализированы причины отсутствия единой всеармянской позиции по решению Армянского вопроса. Политическое значение Севрского договора и Арбитражного решения Вудро Вильсона 1920 г. переоценены с точки зрения армянских национальных интересов.

Аргументация и заключения, представленные в исследованиях историков (Г. Махмурян, Г. Галоян, В. Меликян, Э. Зограбян, Гр. Симонян, Л. Хуршудян, А. Акопян, А. Мелконян, А. Марукян, А. Папян) создали серьезную научную основу для разработки таких проблем, как Армянские требования по международному праву и устранение последствий Геноцида армян с международно-правовой точки зрения.

Лилит Оганисян – к. и. н., доцент, старший научный сотрудник отдела истории Армянского вопроса и Геноцида армян Института истории НАН РА. Научные интересы: вопросы истории и историографии Армянского вопроса и Геноцида армян. Автор 1 монографии, 5 научно-методических пособий и около 40 статей. lilithovannisian@yahoo.com

THE ELUCIDATION OF THE 1919–1920 HISTORY

OF THE ARMENIAN QUESTION IN THE
HISTORIOGRAPHY OF ARMENIA
(1991–2019)

LILIT HOVHANNISYAN

S u m m a r y

Key words: Armenian question, Western Armenia, autonomy, United and Independent Armenia, mandate, Paris Conference, agreement, peace treaty, selfdetermination, League of Nations, Woodrow Wilson, Armenian claims under international law.

A valuable work has been done in the historiography of Armenia in 1991–2019 on the recomprehending of the content and results of diplomatic negotiations at the 1919–1920 Paris International Peace Conference and the League of Nations, as well as discussions held in the Armenian socio-political circles on the independence, boundaries and mandate of Western Armenia. In particular, the policy of Great Britain and the USA in the Armenian question is studied and assessed comprehensively. The practical possibilities and prospects of realization of the mandate for Armenia are revealed. Also the reasons of absence of the pan-Armenian position on the solution of the Armenian question are analyzed. The political importance of the 1920 Treaty of Sèvres and Woodrow Wilson's Arbitral Award is re-evaluated from the point of view of the Armenian national interests.

The arguments and conclusions presented in the works of historians (G. Makhmuryan, G. Galoyan, V. Melikyan, E. Zohrabyan, Hr. Simonyan, L. Khurshudyan, A. Hakobyan, A. Melkonyan, A. Marukyan, A. Papian) formed a serious scientific basis for elaboration of problems of the Armenian claims under international law and removal of consequences of the Armenian Genocide from the international-legal point of view.

Lilit Hovhannisyana – Candidate of Sciences in History, Associate Professor, Senior Researcher at the Department of History of the Armenian Question and Armenian Genocide of the NAS RA Institute of History. Scientific interests: main issues of history and historiography of the Armenian question and Genocide of Armenians. Author of 1 monograph, 5 methodical textbooks and over 40 articles. lilitovhannisian@yahoo.com